

Gratuláció

Tisztelettel köszöntjük Domszky András SZGYF főtanácsos urat, lapunk volt főszerkesztőjét és Intézetünk volt módszertani igazgatóját, aki több évtizedes kutató, oktató és vezetői munkájáért Szent Kristóf-díjban részesült. Kívánjuk, hogy még sokáig segítse a gyermekvédelem és a szociális szakma módszertani fejlesztésének fontos ügyét.

Harcza István

A családformák változásának trendjei és azok értelmezése – a pluralizáció színe és fonákja

Bevezető

Az elemzés részben a családformákban hosszabb távon beálló változásokat kívánja bemutatni, részben pedig megpróbálja azok lehetséges értelmezését is megadni. Ez utóbbi kapcsán megszorításként azt meg kell említenünk, hogy a választott időtáv alapvető mértékben behatárolja a vizsgált folyamatok lehetséges értelmezési keretét, hiszen a jelenben érzékelhető számos folyamat csak a megelőző társadalomtörténeti periódus alapján lehet viszonylag megalapozottabban értékelni. Következésképpen, ha nincs kellő empirikus alapunk a szükséges időtáv bemutatására, akkor bizonyos folyamatok értékelése csak felemás lehet.

Az időtáv mintegy hatvan évre terjed ki, tehát a múlt század 40-es éveinek végétől a legutóbbi évekig. E periódus több, egymástól jól elkülöníthető társadalomtörténeti szakaszra osztható, amelyek sajátos lenyomatot hagytak az együttélési formákon is. Azt lehet tehát mondani, hogy a családfejlődés belső mozgatórugói mellett a szélesebb társadalmi-gazdasági környezet is folyamatosan befolyásolta a családszerkezeti változásokat.

A családszerkezet alakulásával kapcsolatos *szociológiai kutatások* zömmel az utóbbi 2-3 évtizedben megfigyelhető trendek alapján vontak le következtetéseket, és erre alapozva a *változások főirányaként a pluralizálódást* emelték ki. Ez alatt

többnyire a korábban kevésbé elterjedt, illetve elfogadott, tehát periférikus családmódmodellek tömegesebb megjelenését szokták érteni (Vaskovics, L. 2002). Ez a megfogalmazás azonban félreérthető, mert maga a pluralizálódás azt sugallja, hogy a korábbi időszakhoz képest gyarapodik a statisztikailag mérhető családformák száma. Pontosabb lenne tehát a megfogalmazás, ha az elterjedt definícióhoz az utóbbi kiegészítést hozzátennénk, mert ez esetben *„a korábban kevésbé elterjedt, illetve elfogadott, tehát periférikus családmódmodellek tömegesebb megjelenése” szükséges, de nem elégséges feltétele a pluralizálódás megjelenésének*. Ha ez nem következik be, akkor inkább a domináns családformák változásáról lehet beszélni.

A pluralizációs tézisnek van egy másik szála is, amely a családformák alakításában szerepet játszó életutak pluralizálódását emeli ki. Azt lehet mondani, hogy az e szála vonatkozó megállapítás igaznak tekinthető (Harcza, I.–Monostori, J. 2012. Murinkó, L. 2013). Ezeket azért fontos árnyaltan kezelni, mert, mint a gyakorlat mutatja, a definíció „laza” használata gyakorta félreértésekhez vezethet.

A családformák változásával kapcsolatosan válaszra váró kérdésként fogalmaztuk meg, hogy vajon *hazai viszonylatban milyen mértékben érvényes a pluralizációs tézis?* Miután a szerkezeti

változásokon volt a hangsúly, ezért csak az együttélési formák változására fókuszáltunk, tehát eltekintettünk a tartalmi elemek esetleges változásának vizsgálatától, amely külön kutatás tárgya lehet.

Mielőtt az adatsorok részletes bemutatására rátérnénk, rövid áttekintést adunk a családszerkezeti változások kapcsán megfogalmazódó különböző értelmezésekről, amelyek részben jelentős ösztönzést adhatnak az elmélyültebb kutatásokhoz, részben segíthetik az elméleti megközelítések empirikus módszerekkel való további finomítását.

A bemutatott értelmezések alapvetően a pluralizációs tézis megalapozásához, illetve további magyarázatához nyújtottak fontos szempontokat. Az értelmezések ugyan egymástól eltérő dimenziókra helyezik a hangsúlyt, azonban közös vonásuk, hogy a család vélt vagy valós válságával kapcsolatosan emelnek ki egy-egy meghatározó elemet. Az első megközelítés a válság értelmezését összeköti a pluralizálódás jelenségével, illetve ezzel összefüggésben számba veszi a jelenséghez kapcsolható családformákat (1-2. pont). A második megközelítés az értékek pluralizálódásába beágyazva értelmezi a családformák pluralizálódását (3. pont). A harmadik megközelítés a családformák közötti mobilitásba beágyazva az anya-gyerek diád alakulására hívja fel a figyelmet (4. pont), végül a negyedik a házasság intézményének kritikai értékelésével ad szempontokat a családformák változásának értelmezéséhez (5. pont).

1. Értelmezések a változások kapcsán

A továbbiakban az értelmezések köréből csupán néhányat emelünk ki, annak érdekében, hogy a család működésével, a családformák időnkénti változásával kapcsolatos nézetekről bizonyos áttekintést adjunk. E nézetek bemutatása kapcsán az írás szerzője tömör véleményeket, magyarázatokat is megfogalmaz.

Értelmezések

- A család intézményének válsága versus családformák pluralizációja.
- Családformák pluralizációja.
- Többféle érték – többféle értelmezés.
- Az anyasági pozíció előtérbe kerülése – anyaközpontú családfejlődés?
- Házasság, család – kényszerszövetség?

1.1. A család intézményének válsága versus család típusok pluralizációja

Meglehetősen elterjedt nézet, hogy a családformák pluralizációja a család intézményének a destabilizálódásához, majd felbomlásához vezet. E megközelítés mögött gyakorta a házasság és a család intézményének „összemosása” húzódik meg.

Ezzel kapcsolatosan teljes mértékben elfogadható azon álláspont, mely szerint „...a polgári család váza, a házasság mint a párkapcsolat és a család legitimációja, elvesztette monopolhelyzetét.” „A család típusok változásban vannak ugyan (a horizontális differenciálódás és az egyéni életutak differenciálódásának értelmében), de *a változás nem jelenti mindjárt a család felbomlását.*”¹ E következtést Vaskovics László fogalmazta meg az európai családfejlődés hosszabb távú tendenciáinak elemzése alapján. Egyik legfontosabb kiinduló tézise az, hogy a társadalomban megfigyelhető strukturális differenciálódás nem hagyja érintetlenül a család intézményét sem, és alapvetően ezzel magyarázható a családformák pluralizációja. Ezen összefüggésen alapul a „multiopcionális társadalom” elmélete (Gross 1994).

A házasság intézményének válsága kapcsán fontos kiemelni, hogy e mögött is meglehetősen összetett folyamatok húzódnak meg. Egyrészt megnövekedtek a rövid ideig tartó házasságok, másrészt viszont a várható élettartam komoly mértékű meghosszabbodásának köszönhetően *soha nem voltak ilyen nagy számban ilyen sokáig tartó házasságok, mint manapság.*

A tények azt mutatják, hogy az utóbbi évtizedekben a családszerkezetek differenciálódása ment végbe. „Ezt a differenciálódást, a változatok ilyen sokszínűségét hibás volna egyszerűen válságjelenségnek elkönnyvelni. Sokkal inkább egy fokozatos változásról van szó. A keletkezett családszerkezeteket nem szabad izoláltan vizsgálni, azokat a modern ember életútjára kivetítve, dinamikus fejlődésükben, a családi életutak pluralizációjaként kell megértenünk és szociológiailag értelmeznünk. Ilyen szemszögből nézve az, *amit nukleáris családnak nevezünk, a családi fejlődésút egyik szakaszának tekinthető.* Olyan szakasznak, amely a modern ember életében különböző korban jelenhet meg, különböző ideig tarthat, és egyéb társadalmi és családi életformákkal különböző kombinációkban léphet fel.”²

Nézetem szerint ez a definíció megállja a helyét a „modern” megszorító jelző nélkül is, hiszen ezzel a mai terminológiával értelmezni lehet a premodern időszak családstruktúráját is.

1. 2. Családformák pluralizációja

Az európai családszerkezeti változások azt mutatják, hogy bizonyos családtípusok egyre nagyobb teret foglalnak el (Vaskovics 2002), amelyek közül a következőket érdemes kiemelni:

- egyszülős családok
- az újráházasodások nyomán kialakuló multinukleáris családok (amikor az apa támogatja az első házasságából született gyermekét, ám a további házasságaiból is születnek gyermekek; patchworkcsalád)
- követő családok (amikor újráházasodás után az egyik szülő nem vér szerinti szülője a gyermeknek), hazai viszonylatban ezt a formációt mozaikcsaládnak nevezik
- élettársi kapcsolaton alapuló családok.

Az itt felsorolt kategóriák értelmezése kapcsán érdemes megjegyezni, hogy a patchwork-, illetve mozaikcsalád bizonyos esetekben átfedésben lehet egymással, és csupán nézőpont kérdése, hogy az újráházasodások láncolatában kialakult családi formációkat mettől meddig követjük nyomon. Ezért az egyszerűség kedvéért célszerű együtt is kezelni őket.

A szerző véleménye az, hogy a fenti tendenciák nem minden országra igazak, ezért érdemes lenne részletesebben is vizsgálni, hogy mely országokra érvényesek maradéktalanul, és milyen okok miatt. Ugyanígy azt is fontos lenne bemutatni, hogy ahol nem érvényesek, ott ennek mi a magyarázata.

A vázolt trendek alapján egymástól szögesen eltérő következtetésekre lehet jutni attól függően, hogy *milyen értékrend felől közelítjük meg a fenti változásokat*. A tradicionális, tehát alapvetően a korábbi polgári értékrend szempontjából e folyamat a házasság és a család intézményének a destabilizálódására utal, és e változást alapvetően az értékrendek válságával hozzák összefüggésbe. Az e nézetet követők számára nehezen fogadható el az a magyarázat, hogy a családformák változása nem jelenti mindjárt a család felbomlását. Mindez érthető is, hiszen *a megélt valóság értelmezése is alapvetően értékfüggő*³ (Harcza, I. 2012), következésképpen amikor e nézet

képviselői értékrendszerük szűrőjén keresztül értelmezik a fenti folyamatokat, akkor többnyire azzal konzisztens véleményt fogalmaznak meg.

1. 3. Többféle érték – többféle értelmezés

Nem véletlen, hogy az értékfüggő értelmezések következtében a család társadalmon belüli helyzetével kapcsolatos vitákban is markánsan eltérő álláspontok rajzolódtak ki.

Az egyik szerint a bizonytalanná váló világban az utolsó védvár a család, amely még mindig a legbiztosabb pontot jelenti az egyének életében. A másik szerint viszont a bennünket körülvevő bizonytalanságok – főként a munkaerő-piaci pozíciók törékenységének formájában – a család szintjére is begyűrűznek, és mindez a családi védőháló fokozatos erodálódását idézi elő. Mindezek következtében a válság jelei a család intézményét is elérik, ezen belül is elsősorban a törekenyebb családformációkat.

E bizonytalanságok alapvetően az eltérő irányú strukturális változások következtében állnak elő, amelyek nyomán a korábbi, egymást erősítő strukturális folyamatok inkább gyengítik egymást. A szerző véleménye szerint „...azt lehet mondani, hogy a szétartó folyamatok felerősödése nem csupán »színesebbé« tette a családformálódás folyamatát, hanem – a többféle értékrend egyidejű jelenlétéből következően – megnövekedtek a többféle értelmezés lehetőségei is”⁴ (Harcza, I.–Monostori, J. 2012).

Részben a strukturális hatásokkal, részben pedig az individuális értékek előretörésével magyarázható, hogy a hagyományos családszerkezet és a családdal kapcsolatos korábbi értékek egyre inkább visszaszorulnak, és új családmodellek, új együttélési formák és új értékek válnak dominánssá. Az új családmodellek kapcsán azonban azt is hangsúlyozni kell, hogy sokkal inkább a korábban periférikusnak tekinthető családmodellek és értékek tömegessé válásáról van szó, és kevésbé a valóban újak megjelenéséről.

1. 4. Az anyasági pozíció előtérbe kerülése – anyaközpontú családfejlődés?

A nyugat-európai tapasztalatok azt mutatják, hogy a párkapcsolatok, valamint a családtípusok differenciálódásával párhuzamosan felértékelő-

dik az anyasági pozíció. Ezen belül is *az anyagyerek diád bizonyul a családszerkezet legstabilabb tengelyének*. „E diád körül ugyan sok minden megváltozott, de maga a diád egyre inkább központi zónának számít a család szerkezetén belül. Ennek természetesen messzemenő következményei vannak az anyákra nézve. A szülői kötelesek egyre nagyobb terhet rónak rájuk, például amikor arról kell dönteniük, hogy egy megfogant gyereket akkor is a világra hozzanak-e vagy sem, ha az apa kibújik a szülői kötelezettsége alól.”⁵ A szindróma elsősorban azon családok esetében jelenik meg erőteljesebben, ahol az anyák rövidebb-hosszabb ideig egyedül nevelik gyermekeiket.

Az anyasági pozíció esetleges fölerősödésével kapcsolatosan a szerző azon a véleményen van, hogy a strukturális változásoknak köszönhetően jelenleg sokkal változatosabbak az együttélési formák, mint korábban, és ezek társadalmi elfogadottsága is kezd általánossá válni. Ebből az következik, hogy a korábbi időszakokhoz képest „átjárhatóbbak” a családformák – erre utal, hogy megnőtt a családformák közötti mobilitás. Ezek a folyamatok bizonyos mértékig mérsékelhetik az olyan helyzetek kialakulását, amikor kizárólag vagy döntő mértékben az anyának kell gondoskodni a gyermekek felneveléséről. Megfelelő empirikus adatok hiányában nehéz megítélni, hogy hosszabb távon milyen metszetekben jelenhet meg az anyasági pozíció fölerősödése, és főleg, hogy ez milyen következményekkel járhat.

1. 5. Házasság, család – kényszerszövetség?

A provokatívnak tekinthető cím tartalmi mondanivalóját Tóth Olgától (Tóth, O. 1994) vetem kölcsön, aki egy közel két évtizede megjelent írásában a következőt fogalmazta meg: „Számomra a család elsősorban mint kényszerszövetség értelmezhető a magyar társadalomban.”⁶ Megállapítását arra alapozta, hogy a korábbi időszakban – a Kádár-korszakban – számos körülmény adott volt ahhoz, hogy a házassági mozgalom fellendüljön. A társadalompolitika a családalapításhoz kötötte a lakáshoz jutás támogatását, és a társadalmi elvárások is erős nyomást gyakoroltak az érintett korosztályokra – a házasságon alapuló családalapítás normává vált.

Egy 2008-ban megjelent, Dupcsik Csabával (Dupcsik, Cs.–Tóth O. 2008) közös írásukban még kifejezőbbé tették megállapításukat azzal a megfogalmazással, hogy „...a Kádár-korszak volt a magyar család – de legalábbis a magyar társadalmi familizmus – aranykora.”⁷

E megállapítás alátámasztására – a házassági mozgalmat illetően – meggyőző adatsort közölnek, amely a 15 éves és idősebb férfiak családi állapotát mutatja be 1900–2006 között, tehát az adatok több mint száz évet átfogó tendenciát tükröznek. Kimutatható volt, hogy valóban 1960–1980 között érte el csúcspontját a házassági férfiak aránya. Ezt követően erős hanyatlás következett be, amely jelenleg is tart, azonban az utóbbi két évtized tendenciáinak értelmezésekor azt is figyelembe kell venni, hogy egyre gyorsuló ütemben tartunk az élettársi kapcsolatok aranykora felé, tehát a korábbi idősorok alapján – a tartós párkapcsolatokat illetően – nehéz egyértelmű következtetéseket levonni.

A rendszerváltást megelőző időszakra azt lehet tehát mondani, hogy – a rendszer legitimitációja érdekében – a társadalompolitika, és még inkább a kor ideológiája a felszínen családbarátnak próbálta feltüntetni magát. E törekvést illetően egyet lehet érteni Dupcsik (Dupcsik, Cs. 2012) azon következtetésével, mely szerint „...a Kádár-rendszer az ember atomizálására és semlegesítésére törekedett. Ezzel az atomizálással és semlegesítéssel pedig a familizmus ideológiája teljes mértékben kompatibilisnek tűnt.”⁸

Ebben a társadalomtörténeti kontextusban viszont már nem teljesen alaptalan a kényszerszövetség fogalmának használata. A Kádár-korszak tanúsága azt mutatja, hogy amikor a társadalmi normák, valamint a kényszerek és lehetőségek viszonylag erős befolyást gyakorolnak a házassodásra, akkor ezen „külső nyomás” hatására valóban fellendülés tapasztalható. Ha viszont lazulnak a kényszerek és kötöttségek, akkor érhetően lazábbá válnak a párkapcsolatok, latens törékenységük manifesztálté válik, tehát megemelkedik a válás, és a gyermekvállalási hajlandóság is alábbhagyhat.

Van tehát bizonyos alapja annak a feltételezésnek, hogy a korábban említett kényszerek olyan személyeket is a házasságra bátorítottak, akik alapvetően csak ezek hatására vállalták a házasságot, majd a családalapítást. Majd a kényszerek és lehetőségek mérséklődése nyomán

csökkent a házassági kedv, zömében amiatt, hogy „kiesett” azok házassága, akik nem a házasság keretében keresték a tartósabb párkapcsolatot, illetve családalapítást.

Mindezt figyelembe véve jelen írás szerzője úgy véli, hogy a kényszerszövetség fogalmának családra vonatkozó használata téves diagnózis, mert ez esetben is arról van szó, hogy a tézis megfogalmazója összemosta a házasság és a család közötti alapvető különbségeket.

2. Trendek az adatok tükrében

A trendszámítás esetében meghatározó, hogy családszerkezetre vonatkozó hosszabb távú idősorokat alapvetően csak a népszámlálások alapján lehet összeállítani, azonban ezek esetében is számolni kell bizonyos korlátokkal. Így elsősorban azzal, hogy a népszámlálási adatok másodfeldolgozását csak az utóbbi 2-3 évtizedre vonatkozóan lehet elvégezni, miután a korábbi időszakokra nem állnak rendelkezésre a szükséges mikro-adatállományok. Következésképpen a korábbi időszakoknál a közölt adatokra kell hagyatkoznunk, amelyeket csak aggrégáltabb szinten lehet összehasonlítani.

E körülmény a jelen elemzés szerkezetét is meghatározta, és ebből adódón a korábbi, tehát az 1990 előtti időszakra vonatkozóan csak azon család- és háztartásformák alakulását lehetett bemutatni, amelyre a közölt adatok lehetőséget adtak. 1990-től viszont az adatállományok másodfeldolgozásával részletesebb családtipológia kialakítására nyílik lehetőség.

2.1. A háztartásszerkezet⁹ alakulása félvszázados kitekintésben

A népesség háztartásszerkezet szerinti megoszlását tükröző – hat évtizedre visszatekintő – adatsor bizonyos metszetekben meglehetősen hézagos, azonban amire van adat, ott lehetőségünk van a folyamatok hosszabb távon való megragadására. Ezek alapján a következő főbb trendek emelhetők ki (1. táblázat):

1. *A párkapcsolaton alapuló családforma folyamatosan visszaszorult*, ennek eredményeként csupán az 1970–2011 közötti időszakban mintegy 8 százalékpontos csökkenés mutatható ki.

E formáció térvesztése a 80-es években erősödött fel, ezt követően a 90-es években némiképp mérséklődött a csökkenés üteme, azonban a 2000-es években még a korábinál is nagyobb mérvű volt a visszaszorulás. Bizonyos összefüggés mutatkozik a 90-es években megfigyelhető szerényebb mértékű visszaesés és a rendszerváltás első időszaka között. Úgy tűnik, *mintha a rendszerváltáshoz fűzött reményeknek visszatartó szerepe lett volna bizonyos családformalódási folyamatokra.*

2. A feltételezés nem alaptalan, figyelembe véve, hogy a változások mértéke – félvszázados távlatban – más metszetekben is a 90-es években viszonylag szerényebb volt. Így például mérsékeltebben növekedett az egyedülállók és az egyszülős keretek között élők hányada, ugyanakkor ezzel párhuzamosan ekkor erősödött fel a többcsaládos háztartások felbomlása.
3. *A többcsaládos formáció* a fokozatos felbomlási folyamat eredményeként egyre inkább a család-/háztartás-szerkezet perifériájára szorult. A legnagyobb mérvű változást ennél a formációnál lehet megfigyelni. A leggyakoribb, amikor a szülők párkapcsolatban élő gyermekeikkel élnek együtt. 1970-ben még a népesség egytizede élt többcsaládos keretek között, 2011-ben viszont mindössze 3%. Az utóbbi fél vszázadban a *nagycsaládos keretből való kiáramlás jelentős mértékben hozzájárult ahhoz az elaprózódási folyamathoz, amely napjainkban jellemzi a család- és háztartásszerkezetet.*
4. A visszaszoruló család- és háztartásformákból kilépők zöme az *egyedülállók* közé került, ez a forma szívta fel a családi közösségekből „lemorzsolódókat”. Az elaprózódási folyamat itt jelenik meg a legmarkánsabban, hiszen 1949-ben – a háztartásszerkezetben belül – még 5% alatt volt az egyedülállók hányada, 2011-ben viszont közel 14%. Más, elsősorban fejlett nyugati országoktól eltérően azonban hazánkban nem a szingli életforma tömeges elterjedése húzódik meg e folyamat mögött, hanem sokkal inkább a családi kohézió szálainak a meggyengülése, amely bizonyos esetekben az elmagányosodással jár együtt.
5. Nézőpont kérdése, hogy az *egyszülős családok* esetében megfigyelhető trendet miként értékeljük. Társadalomtörténeti megközelítésből nézve sajátos hullámzásokat lehet érzékelni,

1. táblázat**A népesség háztartásszerkezet szerinti megoszlása, 1949–2011**

Háztartás-összetétel	1949	1960	1970	1980	1990	2001	2011
Egyedülálló	4,5	5,0	5,9	7,0	9,0	10,2	13,6
Házaspár és élettársi kapcsolat	-	-	75,2	74,4	69,7	70,1	66,6
Egyszülős család	10,3	10,4	6,8	7,5	10,7	11,5	15,5
Többcsaládos háztartás	-	-	10,2	8,4	6,2	7,1	2,8
Egyéb együttélési formák	-	-	1,9	2,6	4,4	1,1	1,5
Összesen	-	-	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Forrás: Népszámlálások.

és ennek megfelelően négy kisebb periódust lehet kimutatni. Az első periódusban – a 40-es évek végétől a 60-as évek elejéig – viszonylag magas, 10% körüli értéket figyelhetünk meg, amelyet alapvetően világháború családformálódásra gyakorolt hatásának tekinthetünk. Az ezt követő második periódusban – a 70-es és 80-as években, tehát a Kádár-korszak második felében – komoly mértékben visszaesett az egyszülős családok hányada. Ennek okát a kutatók (Dupcsik, Cs.–Tóth O. 2008) a Kádár-korszak familista népesedéspolitikai magatartásával magyarázzák, amely alapvetően a házasságon alapuló családformációt preferálta.

A harmadik periódusban – a 90-es és 2000-es években – „visszaállt” az első periódusban tapasztalt trend, majd a negyedikben – a már megemelkedő szintről – további jelentős mértékű növekedés következett be. A 2011-ben mért érték minden korábbi időszaknál magasabb szintet ért el.

2.2. Főbb trendek a 15 év alatti gyermeket nevelő családok körében, 1960–2011

Az alábbiakban csak a 15 év alatti gyermekkel egy családháztartásban élőkre vonatkozó főbb indikátorokat mutatjuk be, tekintve, hogy a közölt adatok ilyen bontásban állnak rendelkezésre (2–3. táblázat). (Az adatok értelmezésekor figyelembe kell vennünk, hogy a vizsgált időszakban a 15 év alatti gyermekek 92-93%-a élt egyszülős keretek között, következésképpen a közölt adatok alapján az alapvető trendek relevánsak.)

A fontosabb tendenciák

1. A *gyermeküket egyedül nevelők* aránya 1960–1980 között stabilan 13% körül alakult, ezt követően a 90-es évek elejére 19%-ra ugrott, majd – kisebb hullámzásokkal – 19-21% között mozgott (2. táblázat). A nemzetközi trendektől eltérően tehát Magyarországra vonatkozóan nem lehet azt állítani, hogy a 15 év alatti gyermeket nevelő egyszülős családok hányada az utóbbi két évtizedben érdemben növekedett volna.
2. Ez a trend eltér az 1. táblázatban bemutatott képtől, amely alapvetően azzal magyarázható, hogy ott korhatár nélkül gyermekként szerepelt minden gyermek státusú személy. Mindez jól érzékelteti azt, hogy a gyermekes családok, ezen belül az egyszülős családok mindenkori arányát jelentős mértékben befolyásolja az, hogy hol húzzuk meg a korhatárt.
3. Az *egygyermekes családok* részaránya 1980 óta folyamatosan növekszik, azonban ennek kapcsán azt is érdemes megjegyezni, hogy 1970-ben hasonló értéket (57%-ot) lehetett megfigyelni, mint 2011-ben (58%-ot) (3. táblázat).
4. A *kétgyermekes családok* részaránya jelenleg ugyanakkora (egyharmad körüli), mint a 60-as és a 70-es években, és ennek értéke csupán 1980-ban és 1990-ben emelkedett meg számottevő mértékben (40, illetve 39%-ra). A kétgyermekes családmódel elterjedtebbé válása tehát csupán adott korszakhoz köthető jelenség volt, és alapvetően a Kádár-korszak népesedéspolitikai törekvéseivel hozható összefüggésbe (3. táblázat).

5. A három- és többgyermekes családok részaránya a 70-es évek óta stabilan 8-11% között alakult, ami ugyancsak eltér a nemzetközi trendektől, miután máshol alapvetően a csökkenés a jellemző. A 40-es évek végén még 22% volt a megfelelő érték, és a drasztikus mérvű vissza-

esés az 50-es és a 60-as években következett be (3. táblázat).

6. Az élettársi kapcsolatban élő gyermekes családok aránya a 90-es évek elejétől 2011-ig – a nemzetközi trendekkel egyező módon – növekedett (4%-ról 19%-ra) (2. táblázat).

2. táblázat

Az egy családháztartásban 15 év alatti gyermekkel élő családok száma a párkapcsolat formája szerint, 1960–2011

Párkapcsolat formája	1960		1970		1980	
	Szám	%	Szám	%	Szám	%
Házaspár	1 236 331	86,9	1 249 779	89,3	1 201 669	87,0
Élettársi kapcsolat						
Egyszülős	185 716	13,1	149 489	10,7	179 557	13,0
Összesen	1 422 047	100,0	1 399 268	100,0	1 381 226	100,0

Párkapcsolat formája	1990		2001		2011	
	Szám	%	Szám	%	Szám	%
Házaspár	987 103	77,0	759 352	72,5	549 250	60,8
Élettársi kapcsolat	47 844	3,7	105 644	10,1	167 766	18,6
Egyszülős	246 401	19,2	181 778	17,4	186 804	20,7
Összesen	1 281 348	100,0	1 046 774	100,0	903 820	100,0

3. táblázat

Az egy családháztartásban 15 év alatti gyermekkel élő családok gyermekszám szerint, 1949–2011

Gyermekszám	1949		1960		1970	
	Szám	%	Szám	%	Szám	%
1	787 094	38,0	736 980	51,8	711 928	58,1
2	830 958	40,1	452 933	31,9	410 406	31,8
3 és több	453 874	21,9	232 134	16,3	127 445	10,1
Összesen	2 071 926	100,0	1 422 047	100,0	1 249 779	100,0

Gyermekszám	1980		1990		2001		2011	
	Szám	%	Szám	%	Szám	%	Szám	%
1	586 268	51,2	683 104	53,3	585 886	56,0	524 388	58,0
2	502 378	39,8	492 860	38,5	352 189	33,6	287 247	31,4
3 és több	113 023	9,0	105 384	8,2	108 699	10,4	95 485	10,6
Összesen	1 201 669	100,0	1 281 348	100,0	1 046 774	100,0	904 120	100,0

Forrás: Népszámlálások.

Az élettársi kapcsolatban élő családok kapcsán érdemes megemlíteni, hogy körükben számottevően alacsonyabb a 19 éven aluli gyermeket nevelők hányada, mint a házások körében (Harcsa, I.–Monostori, J. 2014). Ez a tendencia a 90-es évek eleje óta – az 50–59 éves korcsoporttól eltekintve – általános jelenség. Tény ugyanakkor, hogy ezek az adatok csak statikus képet tudnak kimutatni, ezért nem érzékeltethetik a folyamatok dinamikáját, konkrétan nem lehet egzakt következtetést levonni arra vonatkozóan, hogy miként alakul a házások, illetve az élettársi együttélésekben az egy kapcsolatra jutó 19 éven aluli gyerekek száma.

Összegezve a hosszú távú trendeket tehát azt lehet mondani, hogy számos újnak tekintett folyamat (egyszülős családok, valamint az egygyermekesek részarányának a növekedése, a nagycsaládosok hányadának csökkenése) hosszú távon nem vagy csak bizonyos történelmi periódusokban igazolható.

2.3. A háztartásszerkezet alakulása részletesebb metszetben

A részletes tipológia során elsősorban a gyermekes családok körét igyekeztünk finomabb bontásban bemutatni, és ennek megfelelően a gyermek státusú személyekre három életkori kategóriát alakítottunk ki: 1) 19 év alatti, 2) 19–24 éves, 3) 24 év feletti. Emellett az egyedülállók és a gyermek nélküli párok esetében is igyekeztünk korcsoportos bontást alkalmazni, amelyet azonban az itt közölt alaptábla – terjedelmi korlátok miatt – nem tartalmaz.

Az alábbiakban a főbb tendenciákat ismertetjük.

Egyedülállók

A táblázatból – amely a 65 év alatti, illetve az e feletti korosztályok adatait tartalmazza – kiderül, hogy a növekedés mindkét életkori csoportra jellemző. A részletesebb, tehát a tízéves korcsoportok szerinti adatsorok is hasonlókat mutatnak, ami arra utal, hogy az egyedülállók csoportja minden korosztályból folyamatosan kap utánpótlást. Ebből az is következik, hogy a szingli jelenség csak viszonylag szűkebb csoportokat érint.

Párok gyermek nélkül

A párkapcsolatban élő gyermek nélküliek részaránya (18%) nem változott a 90-es évek eleje óta, és ez a trend egyaránt érvényes a 65 év alattiakra, illetve az ennél idősebbekre, sőt részletesebb korcsoportok szerint vizsgálva is hasonló trendet kapunk. Ennek kapcsán azonban meg kell említenünk, hogy a változatlan arányszámok mögött különböző irányú mozgások húzódnak meg, következésképpen ez alapján nem kaphatunk képet például arra vonatkozóan, hogy miként alakul a gyermektelenség. Korábbi kutatások (Harcsa, I.–Monostori, J. 2012) kimutatták, hogy a gyermektelen nők hányada a 90-es évek eleje óta folyamatosan növekszik.

Gyermekes párok

A gyermekes párok aránya jelentős mértékben csökkent a 2000-es években (52%-ról 48%-ra), elsősorban amiatt, hogy visszaesett a két 19 éven aluli gyermeket nevelők hányada (15%-ról 11%-ra). E tendencia már a 90-es években elkezdődött, hiszen 1990-ben még 20% körüli érték volt a jellemző. A három és több 19 éven aluli gyermeket nevelők részaránya viszont nem csökkent a vizsgált időszak alatt, sőt növekedett (8%-ról 9%-ra).

A legnagyobb mérvű változás a 19 éven felüli gyermekkel élők körében következett be, miután hányaduk 9%-ról 14%-ra emelkedett, ezen belül is különösen erőteljes a növekedés (4%-ról 8%-ra) a 25 éves és idősebb gyerekekkel élő családok körében. Mindez a „mama hotel” intézményének gyors terjedésére utal, nevezetesen a fiatal felnőttek egyre szélesebb köre – részben egzisztenciális, részben kényelmi okok miatt – nem hagyja el a szülői házat. A családi életciklus hagyományos értelmezésében ezeket a családokat már nem igazán tekinthetjük „gyermekes családoknak”, hiszen a „mama hotel” intézménye csak formailag hasonlít a fiatalabb korú gyermekek eltartására. Ez utóbbiakban a nevelésen van a hangsúly, míg a felnőtt gyerekek esetében a részleges vagy teljes eltartáson. Következésképpen együttes kezelésük esetén nagyon heterogén csoportokat sorolunk azonos kategóriába, és ezzel kockáztatjuk a releváns következtetések levonásának a lehetőségét.

4. táblázat

A népesség háztartásszerkezet szerinti megoszlása – 1990, 2001, 2011

Háztartásszerkezet	1990	2001	2011	
			Megoszlás	Népességszám (ezer fő)
I. Egyedülállók	9,0	10,2	13,6	1318
1. egyedülálló, 65 évesnél fiatalabb	5,4	5,5	7,9	762
2. egyedülálló, 65 éves és idősebb	3,6	4,7	5,7	556
II. Párok, gyermek nélkül	17,5	17,7	17,9	1739
3. pár gyermek nélkül, mindkettő 65 évesnél fiatalabb	10,8	10,4	10,4	1008
4. pár gyermek nélkül, legalább az egyik 65 éves és idősebb	6,7	7,3	7,5	731
III. Párok, gyermek(ek)el	52,4	52,4	48,3	4709
5. pár egy 19 év alatti gyerekkel	12,4	10,4	10,4	1014
6. pár két 19 év alatti gyerekkel	19,9	14,8	11,2	1089
7. pár három és több 19 év alatti gyerekkel	6,4	6,7	6,0	585
8. pár egy 19 év alatti és egy 19 éves vagy idősebb gyermekkel	3,4	4,2	3,4	327
9. pár három és több gyermekkel, legalább egy 19 év alatti és legalább egy 19 éves vagy idősebb	1,6	2,6	3,3	320
10. pár 19–24 év közötti gyerekekkel	5,0	8,0	6,5	634
11. pár 24 év feletti gyerekekkel	3,6	5,7	7,6	741
IV. Egyszülős családok	10,7	11,5	15,5	1509
12. egy szülő egy 19 év alatti gyermekkel	3,0	2,2	2,8	272
13. egy szülő legalább két 19 év alatti gyermekkel	3,5	2,0	2,7	265
14. egy szülő legalább két gyermekkel, legalább egy 19 év alatti és legalább egy 19 éves vagy idősebb	1,1	1,0	1,8	174
15. egy szülő csak 19–24 év közötti gyerekekkel vagy velük és idősebb gyermekkel	1,2	2,1	2,3	224
16. egy szülő 24 év feletti gyerekekkel	1,8	4,2	5,9	574
V. Többcsaládós	6,2	7,1	2,8	276
VI. Egyéb együttélési formák	4,4	1,1	1,5	150
Összesen	100,0	100,0	100,0	9701

Forrás: Népszámlálás 1990, 2001, 2011. 1990-ben, 2001-ben 2%-os minta, 2011-ben 10%-os minta. A szerzők saját számítása.

Megjegyzések: 1) Elemzésünkben gyermeknek tekintettük azokat, akiket a kérdezettek gyermek státuszának jelölték, azaz olyan személynek, aki legalább az egyik szülőjével együtt él. A népszámlálási adatközlésekben gyerekek ezen a körön belül csak azokat tekintik, akiknek a családi állapota nőtlen, hajadon. Mi ezt a szűkítést nem alkalmaztuk, ezért elemzésünkben a gyermekes családokban élők aránya valamivel magasabb, mint a népszámlálási adatközlésekben. Ugyanakkor a családi életciklus pontosabb vizsgálata érdekében a gyerekek három életkori csoportját különítettük el: a 19 év alattiak, a 19–24 év közöttiek, valamint a 25 éves és idősebb gyermekekét. 2) A táblázatban az egycsaládósokat nem különítettük el aszerint, hogy rokonok, nem rokonok stb. élnek-e a családban, azaz minden kategória magában foglalja azokat, akik felmenő és egyéb rokonokkal élnek együtt, és azokat is, akik nélkülük.

Egyszülős családok

Az egyszülős családok körében – a párkapcsolatban lévőkötől eltérően – csak viszonylag kisebb mértékben csökkent a 19 éven aluli gyermeket nevelő családok hányada. A 19 éves és idősebb

gyermekkel együtt élők esetében viszont már hasonló tendenciát lehet megfigyelni, tekintve, hogy két évtized alatt 3%-ról 8%-ra növekedett az ide tartozók hányada. Itt is a 24 év feletti gyermekkel együtt élők körében tapasztalható erőteljes – több mint háromszoros – növekedés.

A fentiek tükrében tehát nézőpont kérdése, hogy az egyszülős családok folyamatos növekedéséről beszélünk, vagy olyan fejlődési folyamatról, amelyben alapvető mértékben megváltoztak az együttélési szokások, és ennek eredményeként nagyon heterogén összetételű formációk jöttek létre. Ez a heterogenitás oly mértékű, hogy az egyes csoportok együttes kezelése esetén szociológiai és társadalompolitikai szempontból is nehéz árnyalt következtetéseket levonni.

3. A megfigyelt trendek lehetséges értelmezése

A lehetséges értelmezést csak a pluralizációs folyamatok azon körére vonatkozóan fogalmazzuk meg, amikor a megelőző időszakban ritkábban elterjedt vagy kevésbé elfogadott családformációk mindinkább tömegessé váltak, illetve korábban elterjedtebb formációk visszaszorultak.

Ha elfogadjuk a családformák pluralizálódására vonatkozó tézist, akkor ennek kapcsán a következő kérdéseket célszerű megfogalmazni:

1. A jelenleg statisztikai módszerekkel megragadható változások közül melyeket tekinthetjük a pluralizációs folyamat részének, és melyeket nem?
2. A pluralizálódás során mely családformák rovására váltak elterjedtebbé a korábban periférikus vagy kisebb arányban jelenlévő családformák? A kérdés mögött részben a pluralizációs folyamatokkal párhuzamosan lezajló folyamatok minősítése és értékelése húzódik meg; részben pedig az, hogy az utóbbi évtizedekben térhódító családformák megjelenésével valóban színesebbé, pluralizáltabbá vált-e a család- és háztartásszerkezet?
3. Lehet-e összefüggést kimutatni a családformák változása és a népességreprodukció alakulása között? E kérdés éle alapvetően az élettársi kapcsolatban élőkre irányul, nevezetesen, kimutatható-e, hogy a népességreprodukció romlása részben az élettársi kapcsolatok terjedésével is összefügg?

Az első kérdés kapcsán csupán emlékeztetőként megemlítjük azokat a családformációkat, amelyek térhódítása – szakmai konszenzus alapján – a pluralizálódás jelenségkörébe tartozik. Ezek a következők:

- egyszülős családok,
- patchwork- és mozaikcsaládok,
- élettársi kapcsolatok.

Az egyszülős családoknál, valamint elsősorban az élettársi kapcsolatoknál valóban dinamikus elterjedést lehetett kimutatni. Ez utóbbiak esetében vitathatatlan, hogy egy korábban ritkán előforduló együttélési forma térhódításáról van szó. Más a helyzet az egyszülős családok esetében, akiknél kimutatható volt, hogy az időbeli összehasonlítás során összetételük komoly mértékben megváltozott, heterogénebbé váltak. Tehát statisztikailag és szociológiailag nem azonos tartalmú családkategóriák kerültek összehasonlításra. Ha ugyanis csak a 19 éven aluli gyermeket nevelő egyszülősöket vesszük alapul, akkor nem beszélhetünk aránybeli növekedésről. Ugyanakkor az egyszülősök körében is dinamikusan terjedő „mama hotel” intézményét a pluralizálódás körébe lehet sorolni.

Ez utóbbi jelenség megítélése kapcsán alapvetően az a gond, hogy amikor egy családformáció erőteljes gyarapodásáról beszélünk, akkor ehhez olyan folyamatot társítunk, amelyben növekszik az újonnan belépők köre. Az egyszülősök esetében nem erről van szó, hiszen a belépési arányok változatlanok, a kilépési arányok viszont komoly mértékben visszaestek.

Az egyszülős családforma terjedésének a pluralizációs folyamatok közé sorolása kapcsán érdemes megjegyezni, hogy az egyedülálló körében még nagyobb mérvű növekedést lehetett megfigyelni, ennek ellenére ezt a folyamatot nem tekintik a pluralizálódás részének, ami arra enged következtetni, hogy *a családformálódás folyamatának a mindenkori minősítése bizonyos fókig esetleges, miután számottevő mértékben kötődik az éppen domináns szakmai „főirányhoz”*.

A patchwork- és a mozaikcsaládok számbeli alakulására vonatkozóan csak a 2001. és a 2011. évi népszámlálások alapján vannak megbízható adataink. Ezekből kiderül, hogy e rövid időszak alatt érdemi változás nem következett be, sőt némi csökkenést lehetett rögzíteni (Harcza, I.–Monostori, J. 2014).

A második kérdésre adható válasz érdekében azt kell tisztáznunk, hogy honnan, mely formációkból rekrutálódhattak a dinamikusan terjedő családformák? Ez praktikusán a visszaszoruló családformák számbavételét jelenti, tehát a rekrutálódás folyamatát indirekt módon próbáljuk nyomon követni.

Kimutatható volt, hogy a legdrasztikusabb visszaesés a többcsaládos formáció esetében következett be (1970–2011 között 10%-ról 3%-ra). Ettől nem sokkal maradt el a gyermekes párok körében megfigyelhető csökkenés. A változások egyenlegét megvonva arra a következtetésre juthatunk, hogy *amilyen mértékben növekedtek egyes formációk, ugyanilyen mértékben estek vissza mások.*

Ha figyelembe vesszük, hogy a visszaeső többcsaládos formáció nagyon színes összetételű volt, és ennek „ellentételezéseként” kiterjedtebbé vált az egyszülős családok körében a „mama hotel” intézménye, valamint az élettársi kapcsolat, akkor az együttélési formák számbeli gyarapodását illetően megkérdőjelezhető a pluralizációs tézis. Vitathatatlan ugyanis, hogy a többcsaládos keretek mögött sokféle együttélési közösség létezett, és ezek leépülésével szegényebbé vált a családstruktúra palettája. Ebből az is következik, hogy *a vizsgált metszetekben nem lehet azt mondani, hogy a változások főirányának a családformák pluralizálódását tekinthetjük, ehelyett inkább az egyes családformák dominanciájának a változásáról lehet beszélni.*

Az is elmondható, hogy történelmi lépésekben nézve az aktuális társadalmi folyamatok, jelen esetben a *családformák változásának minősítése számottevő mértékben értéktől függő*, amelyet alapvetően az határoz meg, hogy a minősítőknél milyen társadalomkép él. E társadalomkép értékek mentén fogalmazódik meg, és ha ebben a társadalomképben a korábban kevésbé elterjedt családformák előtérbe kerülése fontosabb, mint bizonyos formációk leépülése, akkor a fontosabbnak vélt folyamat kap prioritást a minősítés során.

Am egy másfajta értékrend, így például a familista nézőpont alapján a minősítésnél a hangsúlyt a hagyományos családformák felbomlására helyezik, és ennek legalább akkora a relevanciája, mint a pluralizálódás szerinti értelmezésnek.

A fenti okfejtés nem alaptalan, hiszen oly korban élünk, amelyben a különböző értékrendek egymás mellett élését, időnként versengését figyelhetjük meg, következésképpen természetes állapotnak tekinthetjük az ezek mentén megfogalmazásra kerülő eltérő értelmezéseket. Végül az is nézőpont kérdése, hogy ezt a helyzetet értékzavarokkal terheltnek, vagy az értékek közötti kielezett versenyhelyzetnek tekintjük,

mint ahogy az is, hogy a különböző értelmezések révén gazdagodik-e társadalmi önismeretünk, vagy sem?

A szerző értelmezésében a családformák dominanciájának változását a társadalmi evolúció részének tekinthetjük, amely változásokat jelentős mértékben a különböző strukturális folyamatok idéznek elő. A családi keretek közötti „élhetőség” formái előbb-utóbb kénytelenek alkalmazkodni ezekhez a változó viszonyokhoz, ami egyúttal a mindenkori társadalmi fenntarthatóság záloga. A különböző megközelítések egyidejű jelenléte pedig inkább segítheti a gyökör kényeszerű alkalmazkodás rögzös útjai között való eligazodást.

A harmadik kérdésre – nevezetesen: *kimutatható-e, hogy a népességreprodukció romlása részben az élettársi kapcsolatok terjedésével is összefügg* – a jelenlegi ismeretek alapján nehéz egyértelmű választ adni. A statikus, tehát az időponti adatok alapján – mint jeleztük – a 19 éves aluli gyermeket nevelő családok arányát illetően, az élettársi kapcsolatban élők körében megfigyelt értékek jelentősen elmaradnak a házasokétól. Ha azonban dinamikus megközelítésben értelmezzük a családösszetétel formálódását, tehát ha figyelembe vesszük azt, hogy a teljes életciklus során igen nagymérvű az átjárás a kétféle formáció között, akkor már nincs pontos információ arra vonatkozóan, hogy a megszületett gyermekeket illetően melyik változat mutat kedvezőbb képet. Az élettársi és a házassági kapcsolatok közötti átjárásra ugyanis többféle út kínálkozik, így például az élettársi kapcsolat egy idő után házassági formát nyerhet, tehát a párok azonosak maradnak, ám az is előfordul, hogy az élettársi kapcsolat felbomlik, és a nyomában egy új, házassági kapcsolat jön létre. A mozgásirány ezzel ellentétes is lehet, sőt ennél bonyolultabb párkapcsolati utakra is van példa. Következésképpen, statisztikailag csak akkor lenne pontos képünk a házassági, illetve az élettársi kapcsolatok termékenységéről, ha a párkapcsolati mobilitás útjait végigkövetve vizsgálnánk meg, hogy miként alakult a kétféle formációban a születések száma.

Am a pontos számadatok birtokában is nézőpont kérdése maradhat az eredmények minősítése, hiszen ez esetben a formációváltások láncolatára alapozott részletes képet kellene megfelelően értelmezni. Mindenesetre annyit

most is megállapíthatunk, hogy – a különféle mozgások eredményeként – *a párkapcsolatokból megszületett gyermekek nagyobb hányadban élnek a stabilabb kapcsolati formát biztosító házasságban, mint az élettársiban*. Egyébként más kutatások is megerősítették az élettársi kapcsolatok nagyobb törekénységét (Pongrácz, T-né–Spéder, Zs. 2003).

A párkapcsolati formációk változásánál, illetve az ebből fakadó kedvezőtlen hatásoknál is *komolyabb gondot jelent a párkapcsolati forma térvészése, illetve az ebből adódó kedvezőtlen hatások*. 1990–2011 között a 20 évesnél idősebb népesség körében 66%-ról 55%-ra csökkent a párkapcsolatban élők hányada, amely körülmény többféle veszélyt hordoz magában. Egyrészt a párkapcsolati formációtól függetlenül kedvezőtlenül befolyásolja a megszületett gyermekek számát, másrészt komoly hátrányokat termel újra a családi kohézió terén. Az egyszülős keretek között felnövő gyermekek ugyanis a családi kohézió szempontjából jóval kedvezőtlenebb viszonyok között élnek gyermekkorukat, mint ahol a szülők párkapcsolatban élnek (Harcza, I. 2014). Úgy vélem, hogy ezt a folyamatot is a pluralizáció árnyoldalának lehet tekinteni, hiszen az e folyamat révén megjelenő kedvezőtlen hatások tovagyűrűznek.

Irodalom

- Dupcsik, Cs. – Tóth O.: Feminizmus helyett familizmus. *Demográfia*. 2008. 51. évf. 4. sz. 315. o.
- Dupcsik, Cs.: Család, nemi szerepek, familizmus. *Demográfia*. 2012. LV. évf. 2–3. sz. 133. o.
- Gross, P.: *Die Multioptionsgesellschaft*. Frankfurt a. M.: Suhrkampf.
- Harcza, I. – Monostori, J.: Családi struktúrák az életciklusban. In *Társadalmi Riport 2012*. Szerk.: Kolosi T. – Tóth I. Gy. TÁRKI. Budapest, 2012. 85., 87. o.
- Harcza, I. – Monostori, J.: *Demográfiai folyamatok és családformák pluralizációja*. Kézirat. 2014.
- Harcza, I.: A családi kohézió trendjei a gyermekes családokban. *Szociológiai Szemle*. 2014/1. 39–65. o.
- Harcza, I.: Helyzetkép a társadalmi fenntarthatóságról az értékrendszerek és a jelzőszámok tükrében. *Statistikai Szemle*. 2012. október. 905–924. o.
- Pongrácz, T-né – Spéder, Zs.: Élettársi kapcsolat és házasság – hasonlóságok és különbségek az ezredfordulón. *Szociológiai Szemle* 2003/4. 55–75. o.
- Murinkó, L.: Első elköltözés a szülői házból Magyarországon. A szülői ház elhagyásának időzítése, párkapcsolati környezete és családi háttér szerinti különbségei. NKI. 2013., Kutatási Jelentések. 94.
- Tóth, O.: A női életút Magyarországon. In Hadas M. szerk.: *Férfuralom*. Replika Kör. Budapest, 1994. 223–234. o.
- Vaskovics, L.: A család fejlődése Európában. *Educatio*. 2002/3. sz. 360., 362. o.

Jegyzetek

- 1 Vaskovics László: A család fejlődése Európában. *Educatio*. 2002/3. sz. 360., 362. o.
- 2 Vaskovics: i. m.: 361. o.
- 3 Harcza István: Helyzetkép a társadalmi fenntarthatóságról az értékrendszerek és a jelzőszámok tükrében. *Statistikai Szemle*. 2012. október., 905–924. o.
- 4 Harcza I.–Monostori J.: Családi struktúrák az életciklusban. In *Társadalmi Riport 2012*. Szerk.: Kolosi T.–Tóth I. Gy. TÁRKI. Budapest, 2012. 85., 87. o.
- 5 Vaskovics: i. m.: 363. o.
- 6 Tóth O.: A női életút Magyarországon. In Hadas M. szerk.: *Férfuralom*. Replika Kör. Budapest, 1994. 223–234. o.
- 7 Dupcsik Cs.– Tóth O.: Feminizmus helyett familizmus. *Demográfia*. 2008., 51. évf., 4. sz., 315. o.
- 8 Dupcsik Cs.: Család, nemi szerepek, familizmus. *Demográfia*. 2012., 55. évf., 2-3. sz., 133. o.
- 9 A család és a háztartás fogalmát az egycsaládos háztartások esetében szinonim módon használjuk, tekintve, hogy család alatt a szociológiai értelmezés szerinti kiterjesztett családot értjük.

A szerző ezúton is szeretne köszönetet mondani a kézirat lektorainak: dr. Földvári Mónikának és dr. Pillók Péternek az értékes észrevételekért.